

AZ ISTENESZME EREDETE

MIKOR és hogyan szerzett magának az ember legelőször fogalmat az istenségről? — Mi volt a tartalma a legrégebb istenfogalomnak? — Honnan a vallási képzeteknek a térben és időben élénk táruzó tarkasága? — oly kérdések, amelyekre választ találni a vallástörténet kutatóinak legnehezebb, de egyben legizgatóbb feladata.

Mivel legrégebb írásos emlékeinkben már teljesen fejlett, sőt szemmel láthatóan többszörösen átdolgozott vallásrendszerekkel találkozunk, kétségtelen, hogy az isteneszme fakadása messze megelőzte az első írásos feljegyzéseket. A történelem előtti idők sötétségébe kell tehát a tudománynak bevilágítania, ezeknek az időknek a némaságát kell megszólalásra bírnia, hogy felderíthesse a legősibb istenfogalommal kapcsolatban felmerülő problémákat. Első tekintetre a feladat megoldhatatlannak látszik; a lehetetlenbe beletörődni nem bíró ember mégis felvetette a kérdést: a történelem előtti idők csakugyan nyomtalanul merültek-e alá az örökkévalóság tengerében?

Az összehasonlító nyelvtudomány rendkívüli sikerei kézzelfoghatóan bizonyították, hogy a nyelvek elemzése és egybevetése útján érdekes és értékes felvilágosításokat kaphatunk egyébként elérhetetlen korok életéről is. A kutatók egy része tehát, felbuzdulva a váratlan eredményeken, megkísérelte, hogy ugyancsak a nyelvi anyagból, nyelvtudományi módszerekkel közelítse meg a vallás kezdeteit. E filológiai iskola egyfelől az istennevek eredeti jelentésének a kibogozásával, másfelől a rendelkezésére álló összefüggő szövegek vallásos nézeteinek a feltárásával akart az eredethez férkőzni. Vizsgálatai eredményeként, mint megfellebbezhetetlen igazságot állapította meg, hogy a későbbi vallásfejlődésnek kiinduló pontja a természetisztelet volt.

Ez iskola körülbelül a 19. század közepéig megőrizte egyeduralmát. Ez időtől kezdve azonban hatalmas versenytársa akadt az etnológusokban, akik az összehasonlító vallástudomány művelésének a jogát elsősorban a maguk számára követelték s illetékességüket rövidesen el is tudták ismertetni. Már a modern etnológia egyik megalapítója, Paul Lafitau, kimondotta *Moeurs des Sauvages américains, comparés aux mœurs des premiers temps* (Paris, 1724) című művében, hogy az emberiség korábbi fejlődési fokairól leginkább a mai természeti népek vizsgálata adhat felvilágosítást. E tétel igazságát az időközben végzett kutatások sokszorosán igazolták s ezért előbb-utóbb érvényesülnie kellett mindama tudományokban, amelyek az ember történelem előtti sorsával foglalkoznak. Sajnos azonban, hogy

a Lafitau-féle elv gyakorlati alkalmazása olyan időben kezdődött, amely a „természettudományos gondolkodás“ köntösében parádézó nyers anyagelvűség jegyében állott. E végzetes találkozásnak mintegy jelképe az a körülmény, hogy Darwin „On the Origin of Species by means of natural Selection“ és Bastian „Der Mensch in der Geschichte“ című munkái ugyanabban az 1859 évben jelentek meg.

A materializmusnak — amely egyes vonatkozásokban még ma is erősen érezteti hatását — egyetlen tetszetős és sokatmondó jelszava volt; az evolúció. Állandó hivatkozással az adottságokra, a kézzelfoghatóra, a pozitív valóságra, de reménytelenül foglyául esve a legideálisabb módon elképzelt fejlődés eszméjének, a legkülönbözőbb tudományágakban olyan tudományos költészetet termelt, amely egy szikrával sem marad el a babiloni asztrológia, vagy az előjelek tudománya mögött.

A fékevesztett evolúciós gondolat talán sehol sem hátráltatta annyira az igazság megismerését, mint az összehasonlító vallástudományban. A komoly tudományos tevékenység minden külső jelével, sőt hitével megindult itt is a fejlődési sorok gyártása. E fejlődési sorok szükségképpen az ősi vallástalanságból indultak ki s különböző közbeeső állomásokon keresztül, végül az egyistenhitbe torkoltak.

A feltételezett s különbözőképpen elképzelt fejlődési fokokhoz pedig mindenkor a rendkívül gazdag és türelmes etnológiai anyag szolgáltatotta a szemléltető bizonyítékokat. Az a jelentéktelen körülmény, hogy az egyik fok Ausztráliában, a másik a Tűzföldön, a harmadik az afrikai őserdőkben, vagy a Kanári-szigeteken volt csak megállapítható, nem okozott különösebb gondot. A pillanatnyi zavaron mindig átsegített a Bastian-féle Elementargedanke-tan, amely szerint az alapjában azonos lelki berendezésű ember — különösen pedig a természettörvények rabságából még fel nem szabadult, kezdetleges ember! — hasonló körülmények között hasonló gondolatokra jön rá, hasonló eszközöket készít s általában hasonló módon viselkedik.

Bármekkora éleselméjűség rejlik is az egyes fejlődési sorokban, amelyekkel különböző kutatók gazdagították a tudománytörténetet, bármennyi helyes és termékeny részletmegállapítás vált belőlük tudományos közkinccsé s bármily megvesztegetők legyenek is teljesen zárt voltukban, ma már kétségtelen, hogy nem tekinthetők egyébnek szellemes tudományos játéknál. Igazságtartalmuk nem több, mint — mondjuk — azé az „evolúciós“ soré, amely a fehér színt a sötétbarnán, vörösbarnán és sárgán keresztül a feketéből származtatná s amely akkor sem válnék értékesebbé, ha — további tudományos vívmányként — a fekete és sötétbarna közé az ébenfaszínt, a vörösbarna és sárga közé az olajbarnát és olajzöldet iktatnék.

S ha első tekintetre kegyetlennek és kegyetlennek látszik is a közelmúlt s részben a jelen érdemes kutatóinak ily sommás elintézése, elfogulatlanul szemlélve a kérdést, csak ez lehet általános ítéletünk az evolúciós iskola valamennyi képviselőjéről — kezdve Lubbocktól Tyloron és Frazeren keresztül egészen Reinachig és Lévy-Bruhlig. A közvetlen elődökről ezt minden esetben maguk a közvetlen utódok állapították meg. Tylor korszakot alkotó fellépése után

még a legelfogultabb evolúcionista sem tulajdonított különösebb tudományos jelentőséget Lubbock fejlődési sorának. Sőt a vétkes tudatlanság vádját vonta volna magára, aki továbbra is azt merte volna állítani, hogy az eredeti ateizmust a fetisizmus, a természet-tisztelet vagy totemizmus, a sámánizmus és az idololatria (vagy antropomorfizmus), majd a világteremtő istenben való hit s végül a vallásnak az erkölccsel való szövetkezése követte.¹ Tylor néhány évtizedig uralkodott animizmusának pedig, amely a vallást a testtől különálló szellemre (lélekre) való ráeszmélésből vezette le, a ma még divatban levő preanimisztikus varázsteóriák üzentek hadat. Ezek megállapítják, hogy az ember, mielőtt a szellem (lélek) létrejött s ebből a természetfölötti lények létezésére következtethetett volna, már hitt valamilyen titokzatos erőben s az erőt az ember szolgálatába állító varázslatban. E hit lélektani magyarázatában s az istenhithez való áthidalásában azonban a varázsteoretikusok csaknem annyi iskolára oszlanak, mint ahányan vannak. A varázslat valláselöttiségének hitén kívül talán egyedül az etnológiai tényeknek a pszichologizálás kedvéért való háttérbe szorítása a közös jellegzetességük.

Sajátságosán különálló helyet foglal el az evolúciós korszakban a skót Andrew Lang. Kezdetben a Tylor-féle animizmus sáncaiból ostromolta rendkívül erős logikával Max Müllert. Minél mélyebben és rendszeresebben hatolt azonban bele szenvedélyes harca közben az etnológiai anyag ismeretébe, annál inkább érezte annak a talajnak az ingadozó voltát, amelyen lábát megvetette. Az átvizsgált etnológiai anyagrengetegben ugyanis itt is, ott is a szemé elé bukkan — olykor tisztábban, olykor zavaros képzetek szövevényébe ágyazottan — az egyetlen, teremtő és világfenntartó Isten eszméje. Az animizmust magát is kigúnyolni látszó adatok gondos mérlegelése végül is azt a meggyőződést érlelte meg benne, hogy az animisztikus idöket az egész földkerekségen megelőzte a kezdetleges egyistenhit kora. E meggyőződéstől eltelve, amely hévvel védelmezte megelőzően az animizmust, ugyanolyan lelkesedéssel szegődött az ősi egyisten eszméjének prófétájává. Tanításának lényegét és közlési módját legjobban saját szavaival szemléltethetjük: „Az éhes, borzalmat árasztó istenek kétségtelenül elfajzást jelentenek szemben az ausztráliaiak mennyei Atyjával, aki nem követel más áldozatot, mint az ember vágyát és önzését, aki engedelmisséget kíván, nem pedig a kenguru zsírját, akinek nincs szüksége semmire a mienkből s akit nem lehet lakomával megvesztegetni.“²

A hatás, amit Lang fellépte az evolúcionista irány híveméi kiváltott, egyszerűen megdöbbenő volt. A szépen megformált teóriák szerzői egy évtizedig ágaskodtak még annak a gondolata ellen is, hogy a tőle fdtvetett problémáknak a szemébe nézzenek. Időközben az animizmus sérthetlenségét kikezdték a varázselméletek, arról azonban a tudomány képviselői nem tartották szükségesnek nyilat-

¹ Lubbock e fejlődési sora különben alapjában véve nem volt egyéb, mint Comte „fetisizmus-politeizmus-monoteizmus“ sorának a kibővítése.

² Making of Religion, p. 256.

kozni, hogy az animizmust megelőző állítólagos egyistenhit alapján támadott meg minden mechanikus fejlődési elméletet.

Hogy Andrew Lang szava nem maradt a pusztában kiáltó szó» az elsősorban Wilhelm Schmidtnek, a mödlingi szerzetesnek, érdeme.

Schmidt, mint etnológus, tevékeny és harcos alakja a kultúrhistóriai iskola német-osztrák árnyalatának. Abból a fölényes és — bizonyára rövidesen az egész vonalon győzedelmes hadjáratból, amelyet ez iskola a 20. század első évtizede óta folytat az evolúcionista természettudományi irány ellen, tetemes rész az ő vezetése alatt vívatott meg.

Miután az új iskola módszere, a „historicizmus“ a legkülönbözőbb etnológiai vonatkozásokban kitűnően bevált és egészen meglepő eredményekre vezetett, Schmidt kísérletet tett rá, hogy a vallástörténelemben is alkalmazza. Általános feltűnést keltő kutatásai tanulságait, számos értekezés mellett, az isteneszme keletkezéséről¹ írt hatalmas munkájában tette közzé, amelynek első kötete immár második, sőt, az első francia változatot is számítva, harmadik, kiadásban jelent meg, mielőtt a további kötetek napvilágot láttak volna.

Bár az eddig megjelent első kötet nem tartalmaz egyebet, mint a különböző vallástörténeti kutatók és iskolák módszerének és elméleteinek bírálatát, Schmidt — miközben sokszor kegyetlen nyersséggel, de mindig hatásosan és általában meggyőzően boncolgatja elhalt és élő ellenfeleinek állításait — rendkívül érdekes betekintést enged a maga kutató laboratóriumába is. Szétszórt megjegyzéseit és fejtegetéseit egybegyűjtve, az isteneszme — s ezzel a vallás — keletkezéséről vallott meggyőződését a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A vallástörténelem, amely a felvetett probléma tárgyalására elsősorban hivatott, az etnológia egyik rész tudománya. Hogy azonban az etnológia itt és a történelem előtti idők egyéb kérdéseiben véleményt mondhasson, fel kell hagynia azzal a komolytalan játékkal, hogy anyagát eleve megformált értékítéletek alapján különböző fejlődési sorokba gyúrja. Az eredet megfejtésére s a fejlődés irányának a megállapítására, a külső és belső okok felderítésére fordított minden munka kárbaveszett fáradság, amíg nem tudjuk megállapítani a valódi történeti egymásutánt.

2. A történeti egymásután tisztázása, bármily valószínűtlennek lássék is ez a régi ideológiákba belecsontosodott kutatók számára, tisztán objektív, „történeti“ kritériumok segítségével is elvégezhető. Az etnológiai anyag ugyanis nem egyes kultúrelemek zavaros összevisszasága. Ha az egyes kultúrelemeket eredeti összefüggésükben s egyéb kultúrelemekkel való kapcsolataikban vizsgáljuk, Önkényt rendeződnek kultúrkörökké, vagyis az anyagi és szellemi kultúra elemeinek részben belsőleg összefüggő, részben pedig történeti úton összenőtt komplexumaivá. Miután az egyes kultúrköröket szétválasztottuk s egymás mellé rendeztük, megkezdhetjük a mélységben való tagozást:

¹ Der Ursprung der Gottesidee. Eine historisch-kritische und positive Studie. I. Historisch-kritischer Teil. Zweite stark vermehrte Auflage. Münster i. W.: Aschendorff, 1926. 832 p., I. T.

az egyes kultúrkörök időbeli egymásutánjának a felderítését. Hogy e munkában a legfőbb hibaforrástól, az egyéni értékítélettől függetleníthessük magunkat, az egyes kultúrkörök érintkező pontjait kell megvizsgálunk s mindenekelőtt a helyi kulturális rétegződést megállapítanunk. Ez általában nem jár nagyobb kockázattal mint két geológiai réteg időbeli egymásutánjának a felismerése egy bizonyos helyen. Az egész földkerekségről összegyűjtött adatok egymásravezítése azután lehetővé teszi, hogy az összes kultúrkörök viszonylagos kronológiáját tisztázhassuk a nélkül, hogy a való egymásután világnézetünk következtében — jóhiszeműen — felforgathatnék. Az itt vázolt feladatokat nagy körvonalakban már elvégezte, részleteiben pedig állandóan végzi a kultúrtörténeti iskola.

3. E nagy, egyetemes munkaprogramba a vallástörténet kutatója oly módon kapcsolódhatik bele, hogy legelőször vizsgálat alá veszi és tisztázza az etnológiától megállapított egyes kultúrkörök vallásos nézetét. Ha ez sikerült — s gondos munkával ennek sikerülnie kell, hiszen e ponton alapján véve rideg ténymegállapításról lehet csak szó — a vallásos nézetek történeti egymásutánja, valódi „fejlődése“ Önmagától adódik az egyes kultúrköröknek történeti egymásutánjával. Csak e munka elvégzése után s az így nyert eredmények keretein belül szabad az egyes fejlődési fokok s a fejlődési egymásután lélektani magyarázatához fogni — ami szorosan véve nem is a vallástörténész, hanem a valláspszichológus feladata.

4. Módszeresen elvégezve az itt vázolt feladatokat, mindenekelőtt kiviláglik, hogy a vallásfejlődés éppoly kevésbé egyvonalú, mint a kultúra útja a kezdetektől máig. A különböző evolúciós iskolák nagyon gyakran leszármazási egymásután állapítottak meg olyan vallásos nézetek közt, amelyek ugyanabban a fejlődési sorban sehol a világon elő nem fordultak; sőt helyesen megértve elő sem fordulhattak.

További meglepő megállapítása, amely Lang agyonhallgatott állítását igazolja, az, hogy az etnológiától elérhető legrégebbnek vallott kultúrkör embere nem vallás nélküli volt, hanem az egyetlen, személyes, teremtő, fenntartó, törvényadó s az erkölcsi rend Telett örökdő Istenben hitt s ez Istent imával és az első zsengek áldozatával tisztelte. Ez egyistenhit természetesen kezdetleges; hiányzik belőle az istenség szellemisége — az ember testből és lélekből állását, a léleknek anyagtalan voltát a kezdetleges ember nem ismerte még fel — s alig mérhető a mi tisztult egyistenhitünkhöz, de mégis letagadhatatlanul egyistenhit. Az Egyisten mellett helyenként tisztelt természetfölötti lények sehol sem egyenrangúak vele, mert valamennyien az ő teremtményei s további létükben is tőle függnék, míg ő maga nem teremtett és nem halhat meg. Amint az őskultúrkörtől a különböző fejlődési vonalakon felfelé haladunk, az eredeti egyistenhit többé-kevésbé megzavarodik. A menny benépesedik alsóbbrendű istenekkel, akiknek teremtett volta elvész a köztudatból. A földi világ analógiájára berendezett menny az önző égiek szenvedélyeinek küzdőterévé válik s az embernek Istenéhez való viszonyát elsekélyesíti a hibás következtetések nyomán egyre jobban elburjánzó babona és varázslat.

Nagy körvonalaiiban ez a váza annak a gondolatmenetnek, amelyet

kereken ötödfélszáz szerző boncolgatása közben ezer és ezer színes gondolatszálánkra szét pattantva tartalmaz Schmidt első kötete.

Alapjaiban megingatni e pompás épületet legfeljebb annak a néhány feltevésnek a megdöntésével lehetne, amelyek nélkül még a vallástörténelmi historicizmus sem tud dolgozni. Ezek legfontosabbjai: hogy az emberi gondolkodás menete a legkülönbözőbb helyeken és a legkülönbözőbb korokban alapjaiban — az emberin belül — megegyezik és a vele részben kapcsolatos Lafitau-féle elv, amely szerint a történelem előtti időkre leginkább (!) a mai természeti népek viszonyaiból következtethetünk. Nem is említve azt, hogy e feltevések a vizsgálatok során kielégítő módon igazolódnak, az aki megcáfolásukra vállalkoznék, szükségképpen belső ellenmondásba bonyolódna önmagával. Aki ugyanis azt vitatná, hogy az egyéb emberfajták gondolkodása lényegben különbözik a magáétól, annak eleve le kellene mondania arról, hogy e teljesen más kategóriákkal gondolkozó emberfajtákat megérthesse s magát a lelkivilágukba beleélhesse. Ezzel azonban le kellene mondania arról a jogról is, hogy a kérdéshez hozzászólhasson.

Amily vaskövetkezetességgel épült ki a módszer, részleteikben és egészükben épp annyira meglepőek azok az eredmények, amelyekre Wilhelm Schmidt eljutott.

Hála rendkívüli sokoldalú és mélyreható, fölényes tárgyi ismereteinek, szigorúan logikus gondolatfűzésének és nem utolsó sorban szuggesztív dialektikus készségének, Schmidt tollából e megállapítások sokkal mélyebb hatást tettek a vallástörténészekre, mint annak idején Andrew Lang fogalmazásában. A tudomány valamennyi komolyabb képviselője szükségesnek látta immár, hogy a kérdésben állást foglaljon. Sőt, bár az állásfoglalás nem mindig egyértelmű, az animisztikus elmélet bukása óta szerteszét ágazó vallástörténelmi irányok közt Schmidt egyéniségének lenyűgöző hatása alatt kétségtelen összehajlás állapítható meg. Még azok is, akik általában nem rokonszenveznek tanításával, igyekeznek bizonyos kompromisszumot létrehozni elméleteik és a Schmidt-féle primitív monoteizmus között.

Ha a vallástörténelmi horoszkópot csupán ez állásfoglalások alapján kellene is elkészítenünk, akkor is világosan éreznék, hogy a tudományban Schmidt hatása alatt hosszú időre szóló, jelentékeny fordulat következett be, s hogy a vallásos fejlődés kezdetén álló egyistenhit a vallástörténelem tanításai közül többé ki nem küszöbölhető.

Alig húszéves harcnak erre az eredményére joggal tekinthet büszkén az az ember, aki jóformán egymaga szállott szembe az egész tudományos világgal s akinek e húsz év alatt a legkülönbözőbb frontok ellen kellett védekeznie és támadnia.

Nem lehetetlen, hogy a könyv sokszor megígért folytatása teljesen elmarad, az is lehetséges, hogy a további kötetek bizonyos kiábrándulást fognak hozni; egy dolog azonban bizonyos: ez első kötettil Wilhelm Schmidt mindenkorra maradandó emléket áhított magának a vallástörténelemben és etnológiában s hálára kötelezte mindazokat, akik önzetlenül keresik az igazságot.

DÁVID ANTAL